

הקדמה

"יש ענף עיקרי אחד של התקדמות האנושיות היותר גבוה, שהוא עומד כעת, לפי מצב הקולטורה [תרבות] הנוכחית, רק במצב חלום נעים של איזה אידיאליסטים יותר קיצוניים, והיא שאיפה מוסרית טבעית, לרגש היותר אנושי, שימת עין למשפטם של בעלי חיים, במלא המובן"¹.

במילים אלו פותח הרב קוק את מאמרו 'חזון הצמחונות והשלום', בתיאור הצמחונות כ"ענף עיקרי" של התקדמות האנושיות כ"שאיפה מוסרית טבעית".

במאמר זה נעסוק ב"היתר" אכילת בשר. עצם העיסוק בענין היתר אכילת הבשר לכאורה תמוה לנו שכן כיום אנו נוטים לראות זאת כמובן מאליו, ענין ש"נופל בין הכסאות" במונחונות של החיים, ענין אשר מעט מאוד אנשים מקדישים לו מחשבה. דרך מאמרו של הרב קוק נעמיק בסוגיה זו בדגש על המוסריות שבדבר, בנסיון לראות אם אכן היתר זה הינו כה פשוט, ומהו האידיאל שבדבר.

בסיס סוגית הצמחונות

מקור איסור אכילת הבשר

"ויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו ויירדו בדגת הים ובעוף השמים ובבהמה ובכל הארץ ובכל הרמש הרמש על הארץ... ויאמר אלהים הנה נתתי לכם את כל עשב זרע זרע אשר על פני כל הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זרע זרע לכם יהיה לאכלה. ולכל חית הארץ ולכל עוף השמים ולכל רמש על הארץ אשר בו נפש חיה את כל ירק עשב לאכלה ויהי כן"².

1. חזון הצמחונות והשלום, פסקה א'.

2. בראשית א, כו, כט - ל.

מקור ההיתר

"וַיִּבְרַךְ אֱלֹהִים אֶת נֹחַ וְאֶת בְּנָיו וַיֹּאמֶר לָהֶם פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ. וּמוֹרָאֲכֶם וְחַתְנְכֶם יִהְיֶה עֲלֵי כָל חַיַּת הָאָרֶץ וְעַל כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם בְּכָל אֲשֶׁר תִּרְמַשׁ הָאָדָמָה וּבְכָל דְּגֵי הַיָּם בְּיַדְכֶם נִתְּנוּ. כָּל רֶמֶשׂ אֲשֶׁר הוּא חַי לָכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָהּ כִּי־רַק עֵשֶׂב נִתְּנִי לָכֶם אֶת כָּל־יְצֵרֵי הָאָרֶץ." ³

הגמרא בסנהדרין (נ"ט ע"ב) דנה בהסבר פשט הפסוקים:

אמר רב יהודה אמר רב: אדם הראשון לא הותר לו בשר לאכילה, דכתיב לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ - ולא חית הארץ לכם. וכשבאו בני נח הותר להם, שנאמר כירק עשב נתתי לכם את כל.

מתוך עיון במקורות עולות שתי שאלות:

(1) האם מקובל על דעת כולם שחל איסור אכילת בשר על אדם הראשון?

הגמרא בסנהדרין (שם) מעלה שתי קושיות:

קושיה ראשונה: "ורדו בדגת הים" - האם בלשון "ורדו" הכוונה לאכילה, ואז, לכאורה הותר הבשר לאדם הראשון?

מתרצת הגמרא שבלשון רדו הכוונה למלאכה ⁴ (למשל: "הנהיג בעיזא ושיבוטא", מסביר רש"י: "קשר קרון לדג שבים ולעז ביבשה על שפת הים ושניהם מנהיגין אותו").

קושיה שנייה: "מיתבי היה ר' יהודה בן תימא אומר אדם הראשון מיסב בגן עדן היה והיו מלאכי השרת צולין לו בשר ומסננין לו יין...". רש"י שואל: "אלמא הותר לו לאכול בהמות וחיות?" ומתרצת הגמרא "התם בבשר היורד מן השמים".

אמנם הגמרא דוחה קושיות אלו, אך לפנינו יש הוה אמינא שמעולם לא חל איסור אכילת בשר על אדם הראשון ויתכן שהמקשה עצמו, בכל אחת משתי הקושיות, נשאר בדעתו (ובאותה מידה אולי גם הסכים עם המתיר).

(2) ראינו שההיתר לאכילת בשר ניתן לבני נח. האם היתר זה כולל גם את בני ישראל

בדורות הבאים?

3. שם ט, א - ג.

4. הגמרא מעלה קושיה דומה לגבי עוף השמים ומתרצת בדומה, ראה דוגמאות במקום באשר למלאכות שעושים עם דגים ועופות.

בדברים (יב, כ) נאמר: "כִּי יִרְחִיב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת גְּבוּלְךָ כַּאֲשֶׁר דָּבַר לְךָ וְאָמַרְתָּ אֲכַלְהָ בָשָׂר כִּי תֵאָוֶה נִפְשֶׁךָ לְאָכֹל בָּשָׂר בְּכָל אֹתוֹת נִפְשֶׁךָ תֹאכַל בָּשָׂר". מסביר רש"י: "אבל במדבר נאסר להם בשר חולין, אלא אם כן מקדישה ומקריבה שלמים". מדברי רש"י מסתמן שההיתר לבני ישראל לאכול בשר בתקופת המדבר היה מוגבל, בשונה מבני נח, שלהם הותרה אכילת הבשר ללא הגבלה. דברים דומים, אך מזויית שונה, מובאים ברמב"ן בפירושו על ויקרא (זו, ג - ד): "אִישׁ אִישׁ מִבֵּית יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יִשְׁחַט שׂוֹר אוֹ כֶּשֶׁב אוֹ עֵז... וְאֵל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא הֵבִיאוּ לְהַקְרִיב קֶרֶבֶן לֹה' לִפְנֵי מִשְׁכַּן ה' דָּם יִחְשַׁב לְאִישׁ הַהוּא דָּם שֶׁפָּדַ וְנִכְרַת הָאִישׁ הַהוּא מִקְרָב עִמּוֹ". מסביר הרמב"ן (שם, ד"ה 'דם יחשב'): "ממעשה בראשית. יאמר, הנה בכל בעלי חיים זולתי אדם עשיתי דם כמים ולחמם כגללים, כמו שאמר כירק עשב... אבל אם ישחט **מחוץ למחנה יחשב כשופך דמים**" (מחוץ למחנה - שחוטי חוץ). הרמב"ן מציין שמדובר בשחיטת שחוטי חוץ שענשם כרת, כשופך דמים⁵.

מדברים אלו נראה שהותר לבני ישראל הבשר, אך הותר האכילה חל רק כאשר הקריבו שלמים, כפי שראינו בדברי רש"י לעיל, ורק לאחר מכן הותרה אף אכילת החולין - "בכל אות נפשך תאכל בשר". מהרמב"ן משמע שבתורה ישנה מעין נזיפה לגבי שחוטי חוץ - נכון שהבשר הותר, אבל מי התיר לנו ליטול חיים שלא לשם הקרבת שלמים, כך נראה שהיתר אכילת הבשר לבני ישראל הוא שונה ומוגבל יותר מלבני נח.

האדם מול הבהמה (ושאר החיות בכלל)

תקופת אדם וחיה

"וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים הִנֵּה נֹתְתִי לָכֶם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֶרַע זֶרַע אֲשֶׁר עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וְאֶת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פְרִי עֵץ זֶרַע זֶרַע לָכֶם יְהִי לְאֹכְלָהּ. וְלָכֶל חַיַּת הָאָרֶץ וְלָכֶל עוֹף הַשָּׁמַיִם וְלָכֶל רֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר בּוֹ נֶפֶשׁ חַיָּה אֶת כָּל יֶרֶק עֵשֶׂב לְאֹכְלָהּ וַיְהִי כֵן"⁶.

אומר רש"י: "השווה להם **הכתוב** בהמות וחיות למאכל ולא הרשה לאדם ולאשתו להמית בריה ולאכול בשר...". רש"י טוען שהסיבה הבסיסית לאיסור היא **גזירת הכתוב**.

5. רש"י מבהיר לנו את חומרת המעשה אשר מדגיש הפסוק: "כשופך דם האדם - שמתחייב בנפשו".

6. בראשית א, כט.

לעומתו, רבינו בחיי⁷ (שם) אומר: "ומה שלא התיר לו [לאדם הראשון] מאכל הבשר, לפי שנפש התנועה [הבהמה] יש לה קצת מעלה אשר בה מתדמה אל נפש המשכלת [שני אדם] ויש לה בחירה בטובתה ומזונותיה ותברח מן הצער ומן המיתה...".

רבינו בחיי מסביר שאין האיסור נובע מגזירת הכתוב סתם כך (אין זה אומר שרש"י סובר כך, אך כך משתמע מלשונו) אלא הבהמה נאסרה לאדם משום שיש **דמיון בין האדם לבהמה**⁸.

תקופת נח ובניו

ראינו שיש טעמים לאסור (או לפחות להימנע) מאכילת בשר בהמה. אם כן מדוע בכלל הותר בשר בעלי חיים בתקופת נח? מהו ההבדל ביחס שבין האדם לבהמה בין ימי נח לימי אדם הראשון?

הרמב"ן (בראשית א, כט) מסביר:

וכאשר חטאו, והשחית כל בשר את דרכו על הארץ, ונגזר שימותו במבול, ובעבור נח הציל מהם לקיום המין, נתן להם רשות לשחוט ולאכול, **כי קיומם בעבורו** [בזכותו].

רבינו בחיי (שם) תולה גם הוא את ההיתר לשחוט ולאכול בשר בזכותו של נח אך מציין שאשמת בעלי החיים היא אשר גרמה מלכתחילה להתרת בשרם, וזה לשונו:

וכאשר חטאו **בעלי נפש התנועה** [בעלי החיים] בדור המבול להשחית דרכם, כענין שכתוב: כי השחית כל בשר וגו' ונגזרה עליהם השחיתה כענין שכתוב: קץ כל בשר בא לפני, ובלבד נח הצדיק הציל מהם לקיום המינין אז הותרו לו לשחוט ולאכול לפי שאין קיומן אלא בשבילו...

7. ובאופן דומה הרמב"ן על פסוק כט.

8. ב'דעת מקרא' (הערה 168 ג') מובאים דברי התוספות בסנהדרין נ"ו ע"ב (ד"ה "אכל"י) שמסבירים - דלא הותר לאדם הראשון בשר לאכילה היינו **להמית** ולאכול, אבל מתה **שריא**. וזה מה שפירש רש"י: ולא הרשה לאדם ולאשתו **להמית** בריה ולאכול בשר (אבל אם כבר מתה...). מדברי התוספות יהיה קשה לנו, שכן מצד אחד יכלנו לחשוב שאסור לאדם לאכול בהמה מצד גזירת הכתוב או משום דמיון בין אדם לבהמה (וזו צמחונות כמו מה שמוגדר כיום אצלנו) ומצד שני התוספות אומרים שהאיסור הוא להרוג, אבל אם החיה כבר מתה יהיה אפשר לאכול אותה. לכאורה, קשים הדברים, יתכן ואפשר להבין שהאיסור הוא יותר לעניין נטילת נשמה, אך אם הבהמה מתה מאליה, לגבי החומר - בשרה יהיה מותר לאכול.

ה'חתם סופר' מסביר את ההבדל בין תקופת נח לתקופת האדם הראשון: והטעם לזה באשר בתחילת הבריאה יתוש קדמו, וטוב ממנו, ולכן אין מן הראוי שיהרגו אדם לצורכו. מה שאין כן מנח ואילך, שבא מבול לעולם ובזכותו ניצולו כל בעלי החיים. אם כן מן הראוי שיהיו משועבדים ונשחטים לצורך האדם - לכן התירם הקב"ה.

הרב יהודה קיל בפירושו 'דעת מקרא' (ט, ד) מעלה השערה לסיבת ההיתר: וסתם הכתוב ולא פירש, מה ראה להתיר לנח ולבניו כעת אכילת בשר תאוה, דבר שנאסר לאדם הראשון - אפשר שמשום "תשות כח" שבאה לעולם אחר המבול⁹ הותר לאדם לאכול בשר (חלבונים מן החי!). ואפשר שמכיוון שהעולות [שהקריב נח מהבהמה הטהורה כשיצא מהתיבה] - והן בחינת לחמי (בערבית, לחם = בשר) לאישי - נתקבלו ברצון לפני יוצר הכל (וירח ה' את ריח הניחוח) התיר גם לאדם לאכול בשר, בתנאים מסוימים, כמו שמפרש והולך בסמוך.

ה'כלי יקר' (בראשית ט, ב) מביא את הגמרא בפסחים (מ"ט ע"ב): "תניא, רבי אומר: עם הארץ אסור לאכול בשר שנאמר זאת תורת הבהמה והעוף - כל העוסק בתורה מותר לאכול בשר בהמה ועוף וכל שאינו עוסק בתורה אסור לאכול בשר בהמה ועוף". ומסביר ה'כלי יקר': "ומה שלא התיר אכילת בשר לאדם, לפי שכל עם הארץ אסור לאכול בשר, אבל נח שעסק בתורה הותרה לו". לדברי ה'כלי יקר' ההיתר שניתן לנח דווקא היה משום שהאדם עלה במדרגה (ולא מפני איזה קלקול מוסרי שארע בנח, לעומת אדם הראשון).

אדם = בהמה

אם נבוא אנו, כבני אדם, להשוות בין האדם לבהמה אזי נדחה מיד את האפשרות להשוואה שכזו. וכי ניתן להשוות אדם מצליח, עתיר בנכסים, בעל ידע נרחב וחיי משפחה לפרה זו או אחרת, אשר את כל ימיה מעבירה בשדה והדבר היחיד המעסיק אותה זו פיסת העשב הנחה לרגליה?! למרבה הפלא, אם רק ננסה לבדוק את הדברים ולחשוב עליהם נראה שרעיון זה אולי אינו "שטותי" לחלוטין.

9. ראה הערה 180 במקום.

"כי מקרה בני האדם ומקרה הבהמה ומקרה אדם להם כמות זה כן מות זה ורוח אדם לכל ומותר האדם מן הבהמה אין כי הכל הבל"¹⁰.

ה'מצודת דוד' מסביר:

ומותר - ומעלת יתרון האדם מן הבהמה לא יש.

כי הכל הבל - רוצה לומר זהו אם כל מעשה האדם היה הבל (משום) שלא עסק כי אם באסיפת הקניינים וכדומה¹¹, אבל לא כן הוא אם עסק בתורה ובמעשים טובים.

טוען ה'מצודת דוד' כי בהוייתו הבסיסית של האדם אין לו כלל יתרון על הבהמה. היתרון נוצר כשהאדם עוסק בתורה, אך סתם אדם אין לו כל יתרון לעומת הבהמה.

ב'אורות' (אורות ישראל ה, ט) אומר הרב קוק זצ"ל:

כשחושבים על דבר האדם ושאר בעלי חיים נוכל לרשום **רשימה שלימה של השוויות** שהאדם וכל החיים שוים הם...

אם נבוא להשוות בין האדם לבהמה, לא רק שדבר זה לא יהיה קשה לנו, אלא להיפך נוכל למצוא נקודות רבות, לכאורה, בהם ניתן יהיה להשוות בין האדם לבהמה¹². ובל נשכח, שכבר הכתוב השווה בתחילה¹³ בין האדם לבהמה, לגבי מאכל, ומבהיר לנו שם רש"י **שנאסר לאדם וחוה להמית החיות**, וכן לבעלי החיים הותרו העשבים והאילנות אך לא האדם¹⁴.

רלב"ג בפירושו לקהלת (ג, יח - כא) מסכם את ה"הווה אמינא", את רעיון ההשוואה:

אמרתי אני על ענין בני האדם שימצא בהם **צד** בררם ה' יתברך והבדילם מבין שאר הבעלי החיים והוא השכל אשר נתן בהם. **וצד שני** ישותפו בו לבהמות. **כשהייתי חושב אם יש יתרון לאדם על הבהמה מזה הצד**, אמרתי **בליבי כי מקרה האדם והבהמה אחד**... והם מתדמים בהרבה ממקריהם, כמו ההרגש והשינה והיקיצה והאכילה והרעבון והחולי והבריאות והמוות והחיים ודברים רבים אחרים ישתתפו בו. **וזה ממה שיביא לחשוב שרוח אחד בעינו ימצא לאדם ולבהמה ושלא יהיה מותר לאדם על הבהמה**... וכמו שתפסד רוח הבהמה כן

10. קהלת ג, יט.

11. קהלת מדבר רבות בתחילת הספר, ובכלל, על העמל המושקע ברדיפה חסרת הטעם אחר הממון.

12. וכמו כן ראינו זאת בדברי רבינו בחיי האומר שישנו דמיון בין האדם לבהמה.

13. בראשית א, כט - ל.

14. שפתי חכמים שם.

תפסד רוח האדם... ואולם מפני מה שהצענו שכבר ימצא הבדל בין האדם והבהמה, לא יחויב שתהיה רוח האדם נצחית... מי יודע אם מפני זה ההבדל ימשך לרוח האדם שתעלה "למעלה" ותשאר נצחית ולרוח הבהמה שתרוץ "למטה לארץ". הנה אולי הם מסכימות (שוות) בזה הענין, אף על פי שיש ביניהם הבדל. כי אין הדברים אשר ביניהם הבדל מה, נבדלים בכל עניניהם. מצד אחד, אומר הרלב"ג, השכל אשר בו התברך האדם מבדיל אותו מן הבהמה, אך מצד שני האדם דומה מאוד לבהמה (הרגש, שינה, יקיצה וכו') והדמיון הוא רב עד כדי כך ש"מי יודע אם מפני זה ההבדל ימשך לרוח האדם שתעלה למעלה ותישאר נצחית... הנה אולי הם מסכימות בזה הענין אף על פי שיש ביניהם הבדל", הבדל שהוא, כפי שמסיים הרלב"ג, הבדל בודד בין כל ענייניהם השווים.

אכילת בשר אדם

אפתח במשל להמחשת הענין.

היה היה פעם בעבר הלא רחוק מגלה ארצות בשם פרננדו. פרננדו היה איש מעשה - למד שפות, הכיר תרבויות וכתב ביומנו כל אשר עינו שזפה ואוזנו שמעה. כך בילה פרננדו רבות משנות חייו, במסעות. פעם אחת, במהלך שיט בוקר במרחבי האוקיינוס הפתוחים הבחין פרננדו, אי שם באופק, באי. כשעה לאחר מכן ירד, פרננדו מספינתו הקטנה אל החוף החמים וקשר את ספינתו אל אחד מעצי הקוקוס התמירים ששכנו לאורך החוף. פרננדו התרשם מגודל האי ועציו הרבים הבורקים אל מול החמה הלוהטת. במהרה חזר אל ספינתו לאסוף מעט צידה בתרמילו לסיורו הראשון באי, וכשהיה מוכן החליט לפתוח את דרכו במנוחה קלה מהשייט הארוך וכך נמנס לו פרננדו בצל העצים שוכב בכבדות על האדמה, לאחר כמה רגעים חשב פרננדו ששמע צעדים קלילים אי שם הרחק מאחוריו בינות לעצים אך הוא חשב שזו לבטח חיה קטנה ולא יותר, לצער הרב פרננדו לא הספיק לסיים מחשבה זו שכן חבטה עזה בראשו הממה אותו.

"אחחח" פרננדו טלטל בראשו הכואב. הוא הרגיש מוזר כאילו הוא תלוי באויר. הוא פתח את עיניו ותמה, שכן הוא לא טעה כלל וכלל, פרננדו היה תלוי על קורת עץ חזקה כפות בידיו ורגליו, פרננדו היה ערום, הבחין, וקרשים למדורה נחו תחתיו. לפתע שמע פרננדו קולות מצידו, מספר ילידים מקומיים ניצבו לא הרחק ממנו מדברים ביניהם בסתמיות ומביטים בו, פרננדו לא אהב את מבטיהם. אדם נמוך קומה התקרב אל פרננדו ובידו חרב קטנה וחדה. מספר ילידים התקרבו גם הם ופרננדו קלט לאחר רגע את שפתם אשר היתה דומה לניב אותו הכיר באחד ממסעותיו. "סליחה?" אמר פרננדו ברעדה, הגבר בעל הסכין

נעצר לרגע מביט בו "כן?" שאל בחזרה, "מה אתם עושים לי?" - "אנחנו רוצים לאכול אותך" ענה היליד באדישות - "מה?", פרננדו נרעש, "לאכול?! אותי?! אינכם יכולים לאכול אותי!" - "מדוע לא?", שאל היליד, "מפני שאני... אני בן אדם, אינכם יכולים לאכול בן אדם!". פרננדו המבועת בה ביליד אשר פנה לרגע הצידה לנבור בתרמילו. לאחר כרגע חזר היליד ובידו כריך. היליד שלף מן הכריך פיסת בשר ושאל "מה זה?", "זה...", פרננדו התחיל מנסה להבין, "זה בשר בהמה", "ובכן אתה אוכל בשר" - "כן" פרננדו ענה בחשש, "ובכן מי נתן לך הרשות ליטול את חייו של יצור חי אחר" - "ליטול... חייו... מה?", פרננדו הזדעזע מהשוואתו לבהמה, "הרי אני אדם וזו בהמה!". פרננדו לא הבין הרי זה ברור מאליו, לא כן?! "מה ההבדל בינך לבין פרה, וכשם שאתה נוטל חיים של יצור חי באין מפריע ואוכל, כך גם אנו נאכל". הגבר הנמוך סיים את דבריו והתקרב אט אט לעבר פרננדו ההמום...

אין ספק שסיפור (משל) זה הינו מזעזע ביותר, אך סיפור זה ממחיש לנו, כי מנקודת מבט ניטרלית נטולת מעורבות אישית, יהיה קשה להצביע על הבדל כלשהו בין אדם לבהמה. וכבר ראינו, בדברינו לעיל, שאם ברצוננו להשוות בין האדם לבהמה, כפי שכתב הרב קוק, נוכל להגיע לרשימה ארוכה של השוואות. וכך גם ראינו בדברי הרלב"ג¹⁵ אשר פתח בכמה דוגמאות להשוואה (ההרגש והשינה והיקיצה והאכילה והרעבון וכו').
לאור מה שראינו עולה השאלה - **מדוע נאסרה עלינו אכילת בשר אדם?**

אין ברצוני לסטות מנושא המאמר ולהאריך בנושא בשר האדם, לכן על מנת לקצר אביא את התיחסותו המסכמת של הרב שלמה אבינר (שו"ת שאילת שלמה, חלק ז', שאלה רנ"ז, עמוד 459) באשר לאיסור אכילת בשר אדם¹⁶:
יש בנידון מחלוקת ראשונים. יש אומרים שבשר אדם אסור בלאו, קל וחומר מאיסור אכילת בשר בהמה טמאה (ריטב"א בשטמ"ק כתובות ב', סימן ס' סע' א'),

15. קהלת ג, יח - כא.

16. שכן ישנם מקרים שכאלו במקורותינו - איכה ד, י: "יְדֵי נָשִׁים רְחֻמָּנִיּוֹת בְּשָׁלוּ יִלְדֵיהֶן הָיוּ לְבָרוֹת לְמוֹ בְּשֶׁבֶר בֵּת עֲמִי" (מוזכר בשאלה שם). דוגמה נוספת בתענית ה' ע"א: "אמר ליה רב נחמן לרבי יצחק: מאי דכתיב: כי קרא ה' לרעב וגם בא אל הארץ שבע שנים, בהנך שבע שנים מאי אכול? אמר ליה: הכי אמר רבי יוחנן: שנה ראשונה - אכלו מה שבבתים, שניה - אכלו מה שבשדות. שלישית - בשר בהמה טהורה, רביעית - בשר בהמה טמאה, חמישית - בשר שקצים ורמשים, ששית - בשר בניהם ובנותיהם, שביעית - בשר זרועותיהם, לקיים מה שנאמר: איש בשר זרעו יאכלו".

ויש אומרים שהוא אסור בעשה (ראי"ה שם) ויש אומרים שאין אפילו איסור לא תעשה (רמב"ן ורשב"א שם. רמב"ם הל' מאכלות אסורות פ"ב ה"ג, ועיין מגיד משנה, לחם משנה ומשנה למלך, שם). דעה אחרונה זו, יש שהסבירוה שלא היתה התורה צריכה לאסור עלינו דבר שהחוש המוסרי הטבעי של האדם אוסר עליו. נדמה לי שראיתי אצל מרן הרב קוק אך איני זוכר היכן¹⁷ (אך עיין אגרות הראי"ה א', אגרת פ"ט עמוד צו - קא).

כפי שהזכיר הרב אבינר בתשובתו, עצם רעיון אכילת בשר האדם מזעזע לכשעצמו. הרב קוק מגדיר זאת בתור "מושג טבעי" - "...שכבר אתה קץ מבשר אדם, שעל כן לא הוצרכה תורה לכתוב עליו איסור מפורש, שאין האדם צריך אזהרה על מה שקנה לו כבר מושג טבעי בזה..."¹⁸.

מחשבה על דבר שכזה - אכילת בשר אדם - מעוררת בנו חלחלה ואנו סולדים מעצם הרעיון, אך האם באמת זהו דבר טבעי לנו? אולי זו פשוט שאלה של הרגל, הרי המושג קניבליזם איננו מושג זר, וידועות קבוצות אשר לא בחלו בדרך זו כאורח חיים, וקרה הדבר ורובה של האנושות מואסת בדבר זה, האם אכן ניתן להגדיר איסור ולבסס אותו על ה"מושג הטבעי" של האדם, ובזה מסתכם האיסור?

ייחודו של האדם

אומר הרב קוק ב'אורות' (אורות ישראל ה, ט):

כשחושבים על דבר האדם ושאר בעלי חיים נוכל לרשום רשימה שלמה של השוויות, שהאדם וכל החיים שווים הם, ומכל מקום אחר כל השוויות כולן אנו רואים, שאותה הנקודה שבה תלוי היתרון של האדם על הבהמה - היא חובקת בקרבה את כל מעלת האדם, והאדם לא יוכל ולא יחפץ להחליפה בעד כל הון ויסבול באהבה יסורים רבים רק כדי שלא להיות מאבד את סגולת האדם המיוחדת שלו.

למרות כל ההשוואות בין האדם לבהמה ישנו הבדל ביניהם - אותה נקודה שבה תלוי היתרון של האדם על הבהמה, אך הרב קוק לא מגדיר את ההבדל עצמו. אם כן, מהי אותה נקודה המבדילה בין האדם לבעל החיים? מהי אותה נקודה המייחדת את האדם?

17. ככל הנראה הרב אבינר מתכוון לפסקה ד', ביחזון הצמחונות והשלום'.

18. חזון הצמחונות והשלום פסקה ד'.

בבראשית (א, כו - כז) נאמר:

וַיֹּאמֶר אֱלֹקִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ וַיְרַדּוּ בְדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם
וּבַבְּהֵמָה וּבְכָל הָאָרֶץ וּבְכָל הַרְמֵשׁ הַרְמֵשׁ עַל הָאָרֶץ. וַיִּבְרָא אֱלֹקִים אֶת הָאָדָם
בְּצַלְמוֹ בְּצַלְמֵ אֱלֹקִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם.

וכן, בהמשך (ט, ה - ו):

וְאָדָם אֶת דְּמֻמֶּכֶם לְנַפְשֹׁתֵיכֶם אֶדְרֹשׁ מִיַּד כָּל חַיָּה אֶדְרֹשְׁנֵנוּ וּמִיַּד הָאָדָם מִיַּד אִישׁ
אָחִיו אֶדְרֹשׁ אֶת נַפְשׁ הָאָדָם. שִׁפְךְ דַּם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפֹּךְ כִּי בְּצַלְמֵ אֱלֹקִים
עָשָׂה אֶת הָאָדָם.

כבר בתחילת הבריאה מצביעה התורה על ייחודו של האדם: "...נעשה אדם בצלמו
כדמותנו... ויברא אלוקים את האדם בצלמו בצלם אלוקים". וביתר תוקף, בפרשת נח,
כאשר התורה מזהירה על חומרת רצח האדם ומציינת שם מדוע החומרה כה רבה - "כי
בצלם אלוקים עשה את האדם".

הרמב"ם בתחילת 'מורה הנבוכים' (פרק א' פסקה צ"ה) דן במשמעות "צלם" ו"דמות", וזה
לשונו:

אבל צלם נאמר הוא על הצורה הטבעית, כלומר על הענין אשר בו נהיה הדבר
ונעשה מה שהוא, והיא אמתתו מחמת היותו אותו המצוי, אשר אותו הענין
באדם הוא אשר בו תהיה ההשגה האנושית, ובגלל ההשגה השכלית הזו נאמר
בו בצלם אלוקים ברא אותו. ולפיכך נאמר צלמם תבזה, כי הבזיון שייך לנפש
שהיא הצורה המינית¹⁹ לא לתבנית האברים ותארן.

צלם, אומר הרמב"ם, הוא הדבר המייחד את האדם כאדם וזו ההשגה האנושית ולא הגוף
הגשמי (תבנית האיברים ותארן).

וממשיך הרמב"ם בביאורו לענין דמות:

אבל דמות הוא שם מן דמה²⁰ והוא גם **דימוי בענין**, כי אמרו דימיתי לקאת
המדבר אין הדבר שהוא דמה לכנפיה ונוצתה אלא דמה אבלו לאבלה... [כלומר]
**דמוי בענין לא בתבנית ובתואר... וכאשר יחד האדם בענין מופלא מאוד שבו מה
שאין בשום דבר מכל המציאות מתחת גלגל הירח והיא ההשגה השכלית אשר
אין בו שמוש חוש ולא יד ולא כתף לפיכך דמהו בהשגת ה' שאינה בכלים...**

19. הצורה המינית - האדמיות שבו, הצורה המבדילה אותו מיתר בעלי החיים (הגר"י קאפח זצ"ל).

20. דמה - דומה לו באופן מציאותי מוחשי בתבניתו ותארו וכדומה (הגר"י קאפח זצ"ל).

ונאמר באדם מחמת הענין הזה כלומר מחמת השכל האלוקי הנצמד בו שהוא בצלם אלוקים ובדמותו...

הרמב"ם מסביר שהדמיון לא מתבטא בגשמיות אלא בהשגה השכלית אשר איננה תלויה בחומר, בדומה להשגת ה' שאינה יכולה להימדד בכלים.

באופן דומה כותב הרמב"ם בהלכות יסודי התורה (פ"ד ה"ח):

נפש כל בשר היא צורתו שנתן לו האל. והדעת היתרה המצויה בנפשו של אדם היא צורת האדם השלם בדעתו. ועל צורה זו נאמר בתורה נעשה אדם בצלמנו כדמותנו, כלומר שתהיה לו צורה היודעת ומשגת הדעות...

ההשגה השכלית - הדעת היתרה, היא הכח היודע והמשיג דעות ולא הגוף - זהו ייחודו של האדם. למעשה הרמב"ם נחרץ עוד יותר בדבריו שכן לדעתו לא רק שהאדם הוא בעל מעלה יתירה אלא, סובר הרמב"ם, שאין אף דמיון בין האדם לבהמה. וכך כותב זאת בהקדמתו למסכת אבות בפרק הראשון:

כי כח המזון, על דרך משל, אפשר לאדם, איננו כח המזון אשר לחמור ולסוס. כי האדם ניזון בחלק הזן מן הנפש האנושית, והחומר ניזון בחלק הזן מן הנפש החמורית, והדקל ניזון בחלק הזן מן הנפש אשר לו. ואמנם יאמר על כל אלו האישים [הפרטים] 'ניזון' - בשיתוף השם²¹ בלבד לא שהענין אחד בעינו. וכן יאמר על איש האדם ובעל החיים 'מרגיש' - בשיתוף השם בלבד, לא שההרגשה אשר בראובן היא ההרגשה אשר בזה הסוס... אלא כל מין ומין מאשר לו נפש - יש לו נפש אחת זולת נפש האחר, ויתחייבו מנפש זה פעולות, ומנפש זה פעולות, **ואפשר שתדמה פעולה לפעולה, ויחשב בשתי הפעולות שהן דבר אחד בעינו, ואין הדבר כן.** ומשלו משל שלושה מקומות חשוכים, אחד מהם זרחה עליו השמש והאיר והשני עלה עליו הירח והאיר והאחר הודלק בו והאיר. הנה כל אחד מהם כבר נמצא בו האור, אל סיבת זה האור ופועלו - השמש, ופועל אחר - הירח, ופועל אחר - האש. **כן פועל הרגשת האדם הוא נפש האדם ופועל הרגשת החמור - נפש החמור... ואין להם ענין יקבצם אלא שיתוף השם בלבד...**

ר' חיים מוולוז'ין (נפש החיים שער א' פרק א') דן גם הוא בענין צלם ודמות ומידע:

הנה עומק פנימיות ענין הצלם הוא מדברים העומדים ברומו של עולם והוא כולל רוב סתרי פנימיות הזוהר". ובהמשך הפרק, בדומה לרמב"ם (במורה הנבוכים), מסביר שאין להבין את המילה דמות כדמיון ממש ובכדי להמחיש את

21. שיתוף השם - הפעולה היא פעולה שונה אך היא מוגדרת באותו השם.

הדבר מביא גם הוא את הפסוק "דימיתי לקאת המדבר" וכל דורש: "כי לא נעשו לו כנפיים וחרטום ולא נשתנה צורתו לצורת הקאת, רק **שנידמה** אז במקרה פעולותיו שהיה נע ונד, כמו הקאת במדבר, שהוא ציפור בודד ומעופף ממקום למקום. כך הוא לפי הפשטנים הראשונים ז"ל. וכן על דרך זה הוא ענין מילת 'צלם', כי המה דומים במשמעם בצד מה²².

עד כאן כותב ר' חיים מוולוז'ין בדומה לרמב"ם, אך אין הוא מצביע על ההשגה השכלית המבדלת כפי שהרמב"ם כותב, מה שכן, הוא בהחלט מציין הבדל אשר מייחד את האדם: ברא הוא יתברך את האדם **והשליטו** על ריבי רבון כוחות ועולמות אין מספר, **ומסדרם בידו, שיהא הוא המדבר והמנהיג אותם** על פי כל כללי פרטי תנועות מעשיו, ודיבוריו, ומחשבותיו, וכל סדרי הנהגותיו הן לטוב או להפך ח"ו. כי במעשיו ודיבוריו ומחשבותיו הטובים, הוא מקיים ונותן בכמה כוחות ועולמות עליונים הקדושים ומוסיף בהם קדושה ואור... ובהיפוך חס וחלילה על ידי מעשיו, דיבוריו ומחשבותיו אשר לא טובים הוא מהרס ר"ל כמה כוחות ועולמות עליונים הקדושים לאין ערוך ושיעור... או מחשיך או מקטין אורם וקדושתם ח"ו ומוסיף כח לעומת זה, במדורות הטומאה ר"ל. **זהו ויברא אלוקים את האדם בצלמו בצלם אלוקים וגו', כי בצלם אלוקים עשה וגו', שכמו שהוא יתברך שמו, הוא האלוקים, בעל הכוחות הנמצאים בכל העולמות כולם ומסדרם ומנהיגם כל רגע כרצונו, כן השליט רצונו יתברך את האדם שיהא הוא הפותח והסוגר של כמה אלפי ריבואות כוחות ועולמות על פי כל פרטי סדרי הנהגותיו בכל עניניו בכל עת ורגע ממש, כפי שרשו העליון של מעשיו ודיבוריו ומחשבותיו, כאילו הוא גם כן הבעל כח שלהם כביכול.**

כאשר באנו לטעון שהאדם שוה לבהמה, הבאנו את הפסוק מספר קהלת - "כי מקרה בני האדם ומקרה הבהמה ומקרה אחד להם כמות זה כן מות זה ורוח אחד לכל ומותר האדם מן הבהמה **אין** כי הכל הבל". כך נכתב בתחילת קהלת, אך בהמשך (ז, יב - יד) מוצגת בפנינו תמונה שונה לגמרי - "וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלוקים אשר נתנה... סוף דבר הכל נשמע את האלוקים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם. כי את כל מעשה²³ האלוקים יביא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע".

22. ומבהיר בפרק ב': "אמנם להבין ענין אמרו 'בצלם אלוקים' דיקא, ולא שם אחר, כי שם 'אלוקים' ידוע פירושו, שהוא מורה שהוא יתברך שמו בעל הכוחות כולם...".

23. מצודת דוד: את כל מעשה האדם אשר יעשה.

האדם במותו שונה מן הבהמה במותה - רוחו עולה למעלה. תכלית האדם (ולא הבהמה) לירא מאלוקים ולשמור את מצוותיו, ובהתאם לכך בא השכר והעונש. בכך פוסל קהלת את ההוה אמינא שהעלה עוד בתחילת ספרו - "ומותר האדם מן הבהמה אין". למעשה ספר קהלת כולו מלא בסתירות²⁴, וכך מסכם הרלב"ג את סיומו של הספר (יב, יג - יד):

והנה לבאר הצודק מדבריו והבלתי צודק, חתם זה בספר במה שכבר התבאר מדבריו הסותרים ואמר: סוף דבר - כל אלו הדברים הסותרים נשמעו והעולה מזה - אחר ברירת הצודק מהם מהבלתי צודק - הוא שראוי שתירא ה' יתברך ותשמור מצוותיו כי זה הוא מה שכוון מכל האדם והוא תכליתם...

הרב אבינר בפירושו לספר קהלת מביא את דברי רס"ג על הפסוק "ומותר האדם מן הבהמה אין" - מבאר רס"ג - "לבד הנשמה הטהורה", וכך כותב הרב אבינר - "יש לך נשמה, לכן אתה שונה מן הבהמה"²⁵.

האדם המשכיל / המשפיע / בעל התכלית / בעל הנשמה שונה מן הבהמה. לא עוד השוואה שטחית, אלא הבחנה עמוקה ביעוד ובייחוד אשר ניתן לאדם - כוחות / משימות אשר מעלות אותו לרמה גבוהה יותר, הרבה מעבר לחיי הבהמה הרדודים, לכן לא יעלה על דעתנו להשוות ולומר - אם הבהמה מותרת אזי כך גם האדם.

האם מותר להיות צמחוניים?

"יש ענף עיקרי אחד של התקדמות האנושיות היותר גבוה, שהוא עומד כעת, לפי מצב הקולטורה [תרבות] הנוכחית, רק במצב חלום נעים של איזה אידיאליסטים יותר קיצונים, והיא שאיפה מוסרית טבעית, לרגש היושר האנושי, שימת עין למשפטם של בעלי חיים, במלא המובן"²⁶.

"וביותר שכבר העידה תורה שפעם אחת התאושה האנושית בכללה להתנשא אל מצב המוסר הרם הזה, כפירושם של חז"ל בכתובים, המוכיחים, שאדם הראשון לא הותר לו בשר לאכילה... רק אחר שבאו בני נח, אחר המבול, הוא שהותרה להם, 'כירק עשב נתתי לכם את כל'. ומעתה האפשר הוא לצייר, שתהיה נאבדת לנצח טובה מוסרית רבת ערך, שכבר היתה במציאות נחלה לאנושות"²⁷.

24. בענין זה, עיין בדברי האבן עזרא בפרושו לקהלת (ז, א).

25. עיין בדברי האבן עזרא הנ"ל.

26. חזון הצמחונות והשלום, פסקה א'.

27. שם, פסקה ב'.

אם זהו האידיאל, לפי דברי הרב קוק, האם אדם הרוצה ללכת בדרך זו כיום יכול לעשות כן? על פניו נראה שזה הדבר המובחר לעשותו! "כי איך אפשר למצב מוסר נכבד ונאור שיהיה חולף אחרי שכבר היה נוהג?"²⁸.

ממאמרו של הרב קוק עולים שני צדדים:

מצד אחד (חזון הצמחונות והשלום, פסקה י"א):

...לו היו חובות המוסר נוהגים בשפע בין האדם לבעלי חיים גם בזמן העדר השלימות המוסרית, היו גורמים רעות רבות ועכוב התפתחות למוסר האנושי, גם מצד אחר. כי הנה רגש הטוב והישר שבאדם מבקש את תפקידו, והוא הדופק גם כן לפעמים על דלתי לב רשעי ארץ, ומוכרחים לבקש במה להשקיט את רעבון הצדק הטבעי שלהם, יסוד כוח התשוקה שהיא מעמדת את העולם. ולפעמים תמצא רשע עריץ בוחר לו ענין מוסרי, ושש לעשות צדק, כדי להשקיט בזה מוסר כליותיו והנוחם הטבעי המפעם בקרבו. **ואם ההתחסדות עם בעלי חיים הייתה מפורסמת לחפץ של צדקה קבועה במין האנושי, וזאת הייתה בהכרח באה עם סידור החיובים המוסריים נגדם, אפילו אם היו רק באופן שלילי, אז היינו פוגשים המון גדול של רשעי תבל, המשחרים לטרף כזאבי ערב, זובחי אדם באין חמלה, ומוסר כליותיהם, כשהיה מעיק להם, היו ממלאים ברוחה, על ידי חסידות עם בעלי חיים, שאין ביחשם אותן הסיבות, הגורמות לפשעים של שלטון האדם באדם לרע לו, הבאות לרב בסבת שנאה - קנאה וכיוצא בהם, שהרי בעלי החיים אינם משיגים את גבול מחיתם, כבודם ותאוותיהם של רשעי האדם הללו.**

מזהיר הרב, שאם ההתחסדות עם בעלי החיים היתה דבר ידוע, אזי היינו פוגשים בסופו של דבר בהמון רשעים שלאחר שהיו רוצחים ומשחיתים היו מספיקים את רעבונם הטבעי לצדק על ידי עשיית חסד עם בעלי החיים וכך היו ממשיכים במעשיהם המזעזעים.

וכל זה היה קורה, אומר הרב קוק, מהשוואת האדם לבהמה (צמחונות).

וביתר עוז כותב הרב קוק בהמשך:

אלא שראתה החכמה האלוקית, שהאדם נפל ממצבו המוסרי, ועד שיעלה במעלה זו, שיתנער ויבוא להכרה המוסרית האמתית, עד העת המאושרה והנאורה ההיא, **אין אותה המעלה המוסרית של הכרת משפטם של בעלי חיים ראויה לו כלל. וכמשפט כל מי שקופץ לטול את השם להתחסד במידת חסידות, הבלתי הולמתו, שאינה מביאה לו כי אם ערבוביא בדעותיו והליכות**

28. שם, פסקה ו'.

חיי, כן הוא משפט האדם בכללו, שנפל לדיוטא התחתונה של שפלות המוסר, עד כדי שליטת האדם באדם לרע לו, ועד כדי ההשפלה היותר נוראה שבמוסר העצמי, נתעב ונאלח, שותה כמים עולה. כמה מגוחך הדבר, כל עוד טומאתו בו, יפשוט טלפיו ויפנה לו לדרך צדקה הרחוקה, להתחסד עם בעלי חיים, כאילו כבר גמר כל חשבונותיו עם בני אדם הברואים בצלם אלוקים, כאילו כבר העמיד הכל על נכון, כבר העביר את שלטון הרשעה והשקר, שנאת עמים וקנאת לאומים, איבת גזעים ומריבת משפחות, המביאה להפיל חללים רבים, ולשפוך נחלי דמים, כאילו כל אלה כבר אפסו מן הארץ, עד שאין לה לאותה החסידה האנושית במה להצטדק, כי אם לפנות להעמיד על נכון מוסרה, בדבר בעלי חיים.

מסביר הרב קוק: האדם הוא במעלה מוסרית שפלה, מעלה שאין ראוי ברמתה להכיר בעשיית הצדק עם בעלי החיים שכן אם יעשה כן אדם, הדבר רק יפגע בו ולא יביא לתועלת. וכל עוד האדם נמצא ברמתו המוסרית השפלה תהיה זו צביעות לפעול כך עם בעלי החיים שכן קודם עליו לתקן עצמו ביחסו אל בני האדם הקרובים אליו ורק אחר כך יפנה בצדק נעלה אל בעלי החיים.

וממשיך הרב (שם, פסקה ו'):

אין ספק בדבר, שאילו היה איסור הריגת בעלי חיים מפורסם פרוסום דתי ומוסרי, מצד הרגש הטהור של הצדק האלוקי... לעת עתה, שאין המצב המוסרי מתקון כלל, ורוח הטומאה טרם עבר מן הארץ, אין ספק שהיה הדבר גורם תקלות רבות. התאוה הבהמית לאכול בשר, כשהייתה מתגברת, לא היתה אז מבחנת בין בשר אדם לבהמה, כיון שעל כל פנים גם את נפש הבהמה היה קובע בדרך איסור והפרת חוק, וחזון מאוד נפרץ היה אז הריגת וזביחת בני אדם כדי לאכול את בשרם. אכילת בשר אדם הייתה כל כך טבעית עד שלא היה בשום אופן מוצא את הגיעול הטבעי, שהאנושות המתוקנת מוצאה בה עכשיו, בשעה שנפרץ פרץ נרחב בין האדם לבהמה, בערך חייהם ושיוויים.

האדם בטבעו תאב לבשר, ואם האדם היה אוסר על עצמו הריגת ואכילת בעלי חיים כשהיו יצרו ותאוותו לאכול בשר מתגברים, היו הם מתפרצים בעוצמה ולא היתה אז הבחנה בין בשר בהמה לבשר אדם והיה נוצר מצב שבו אנשים היו זובחים והורגים בני אדם בכדי לאכול את בשרם היה קשה לאדם עוד יותר להתעלות במוסריותו.

מדברי הרב עד כאן נראה שאין להיות צמחוניים "וכמשפט כל מי שקופץ לטול את השם להתחסד במידת חסידות הבלתי הולמתו, שאינה מביאה לו כי אם ערבוביא בדעותיו והליכות חייו", אך מצד שני, הרב עוד בתחילת פסקה ו' מזכיר ומתאר את היתר האכילה כהיתר זמני, היתר שבא בשל קושי. "אמנם, אחרי הרפיון האנושי, הנמשך גם כן מנפילתו המוסרית, ראוי לאכול בשר. אם כן אותו ההיתר, שיצא אחר המבול, להיתר בשר לאכילה, כבר הוכן, שמצד ההערה השכלית, הגנוזה בעמקי תורה, לא יהיה נוהג בפועל לעד ולעולמים, כי איך אפשר למצב מוסר נכבד ונאור שיהיה חולף, אחרי שכבר היה נוהג".

יוצא שאין להיות צמחוניים, אך עדין עלינו לדעת שהעובדה שהותר לנו לאכול / להרוג בריות אחרות אין זה דבר נורמלי או מובן, להפך, זהו ויתור של דוחק, כפי שהרב מציג זאת בפסקה י"ב:

ובבוא האנושות למטרת אשרה וחופשה השלם... ויכיר אז האדם את יחשו אל חבריו ביצירה, בעלי החיים כולם, איך הוא ראוי להיות מצד המוסר הטהור, שאינו נזקק עוד לויתורים של דוחק, לצירוף של מידת הרחמים עם מידת הדין, לויתורים, שלא דברה בהם תורה אלא כנגד יצר הרע²⁹, כי אם ללכת באורח טוב מוחלט...

למעשה הרב אינו מתאר את הויתור דווקא באופן שלילי, אלא מתואר הויתור כמעשה שקול בדעתו של אל דעות, ויתור קדוש ונשגב.

"...ולפעמים צריך גם כן לותר על חלק רשום מדרכי המוסר כדי שתהיה הותרנות ההיא מכשרת את האדם למדתו היותר גבוהה, ואז גם אותו הויתור קדוש ונשגב הוא. ואי אפשר לשקול הדברים כי אם בדעתו של אל דעות, בשקל הדעה האלוקית, המקפת והכוללת כל. אני ה' ראשון ואת אחרונים אני הוא קורא הדורות מראש.

29. כאן בפסקה ישנה הפניה לקידושין כ"א ע"ב שם עוסקת הגמרא בפרשת "אשת יפת תואר" ומסבירה הגמרא, לא דברה התורה אלא כנגד יצר הרע, ורש"י שם בד"ה 'יפת תואר' מבאר את אופי ההיתר: משמע מתוך שמתגרה בה יצרו מחמת יפיה התיירה לו ובקושי אלא דמוטב שיאכלו ישראל בשר תמותות שחוטה בשר מסוכנת שחוטה ואף על פי שהיא מאוסה כדכתיב ביחזקאל ולא בא בפי בשר פיגול ולא יאכלו בשר תמותות - לאחר שימותו ויהיו נבלות". וכך הרב משווה את המקרים - כמו שבאשת יפת תואר הותר בקושי רק בכדי למנוע התדרדרות כך גם אצלנו, הויתור הוא ויתור של דוחק כתוצאה מהרמה המוסרית השפלה, בכדי למנוע התדרדרות נוספת כפי שהרב תיאר אותה עוד בתחילת הפרק.

אלמלא הקדמנו מה שראוי לאחר, אז אבדנו את הכל. הרבה דעות כוזבות, המשוטטות בעולם, ומעבירות רבים על דעתם ועל דעת קונם לא באו כי אם מסיבת השאיפה הנפרזה [השאיפה לדבוק באידיאל] **שלא תדע עת וזמן לכל חפץ**, ואין לה מעצר וגבול, ובאין די שכל להגיע להחכמה הצפונה באמונה טהורה לדעת כחה של התורה האלוקית, בין בדחיפתה את האנושות למעלה היותר רמה, בין בהחזיקה בידה לנהלה לאטה לפי כוחה. בחבלי אדם אמשכם, בעבותות אהבה"³⁰.

"זאת היא מעלתה של המוסריות כשהיא מחוברת למקורה האלוקי, שיודעת היא עת לכל חפץ, ולפעמים היא כובשת את מעינה בשביל לקבץ כח לתקופות הבאות. מה שלא יוכל קוצר רוחה של המוסריות המנותקת ממקורה לשאת ולסבול"³¹. זהו השיקול, הצורך לרדת כעת - בכדי לעלות בעתיד.

פה המקום, באם כבר עסקנו מעט במהות הויתור, להעלות ענין נוסף אותו מדגיש הרב (שם, פסקה י"ג \ אפיקים בנגב, פרק ח'):

באשר בכלל לא הותרו כי אם בעלי החיים שברובם שמורים הם על שולחן האדם ואותם הקרובים לטבעם שהם על כל פנים יותר נאותים, שלא לקלקל טבעו של אדם להדמות לדורסים, כמפורסם כבר לראשונים, וכבר בארו הזקנים לתלמי, לעדות יוסיפון.

מדברי הרב מובן שאין לומר - מפאת שהאדם ירד במעלתו המוסרית אזי הכל הותר לו! אלא איפכא מסתברא, היתר זה שניתן לאכילת בשר הוא זמני וחלקי ובא למנוע את התדרדרות מצבנו המוסרי. על כן כשהתיר לנו ה' את הבשר הוא הבחין בין בעלי החיים, אלו המתאימים לטבענו. ובין בעלי החיים העלולים לקלקל את טבענו אם נאכל אותם. על כן אין זה ויתור כוללני אלא ויתור מדוקדק, אמירה ברורה - רק את אלו הינך יכול לאכול ודווקא אותם, ומדוע? משום שממילא אכילת הבשר הותרה לאדם בשל שפלותו המוסרית ולמנוע התדרדרות נוספת, על כן עדיף שיאכל בשר של בעלי חיים אשר יחזיקו אותו במצבו וימנעו ממנו התדרדרות נוספת ולא שיאכל בעלי חיים שעלולים לפגוע בו יותר ולהוריד אותו עוד ברמתו המוסרית. (ואולי אף אפשר לטעון שזו ראייה עמוקה יותר בהקשר שלנו, למהות ההבדלה בין החיות הכשרות לבין החיות הטמאות - שהטמאות אסורות מכיון שמקלקלות את טבענו והכשרות מותרות כי אינם מקלקלות את טבענו, כל

30. חזון הצמחונית והשלום, פסקה ז'.

31. שם, טללי אורות, פסקה ד'.

זה טוב ויפה אך מדוע הבחנה זו מגיעה? - בגלל שבאופן זמני אנו זקוקים לאכול בשר! ואז ממילא מגיע הצורך בחלוקה).

הטובה שבהיתר האכילה

הרמב"ן (אגרת הקודש, פרק רביעי) מסביר את הדברים בצורה שונה:

דע כי אלה הם מוסדות עולם שהשי"ת מטיב לכל בריה, והוא מרחם על כל בריותיו, ועל זה אמר טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו. הודיע בפסוק זה כי שחיטת בעלי חיים ואכילתם על ידי בני אדם לטובת בעלי החיים הוא וחמלה ורחמים עליהם והנני מבאר לך זה.

ידוע כי כל מזון שאדם אוכל נטחן באצטומכא ומן האצטומכא יורד אל לבני מעיים העליונים למטה מן האצטומכא ומאותם המעיים מוצץ הכבד הטוב והמובחר והשמן והזך והנקי שבאותו מזון והשאר דוחה אותו למעיים התחתונים ויצא דרך הרעי. ואתו הדבר שהכבד מוצץ חוזר ומבשלו ומחזירו דם ומנקה אותו ומשלחו ללב, והלב משלחן לכל האברים וכשמגיע הדם לכל האברים חוזר בכל אבר ואבר ממין האבר בבישול שלישי וחוזר בבשר בשר, ובשומן שומן, ובעצמות עצם, ובעורקים עורקים, ובגידים גידים, כי ממנו הגוף ניזון. ואם כן נמצאת בהמה שנשחטה למאכל אדם כי לטובתה היא, שעלתה ממדרגת גוף הבהמה למדרגת גוף האדם³²... ואם כן נמצאו הדברים כולם נעשו למזון לזולתן כדי להעלותם מעלה גדולה על מדרגתם.

כך בנוי העולם, אומר הרמב"ן, אנחנו - בני אדם, חיות, צמחים וכו', בנויים מחומר והעולם אינו נפסד לעולם (החומר אינו נאבד) כך גם האדם החי - החומר המרכיב אותו נמצא בעולם וכשאותו אדם מת החומר מתפרק חזרה לעולם וכשנולד אדם חדש הוא נבנה אט אט מהחומר המצוי בעולם, ושוב בסופו מתפרק החומר המרכיב אותו. כשאנחנו אוכלים בשר החומר המרכיב אותה הופך להיות חלק מאיתנו, והבהמה, במובן מסוים, הופכת להיות אדם - ישנה כאן התעלות לחומר הבהמה, וזו למעשה ההטבה מאת ה' שהרמב"ן דיבר בה בתחילה.

32. הרמב"ן ממשיך ומתאר את שרשרת המזון: מקורות -- צמחים -- בעלי חיים שאינם מדברים -- בעלי חיים המדברים, כאשר כל אחד שואב מזה שתחתיו.

הרב קוק, מעלה גם הוא, מספר נקודות לטובה בהיתר האכילה (חזון הצמחונות פסקה י'): והתירה לו להפיק חפצו גם באיבוד חייהם. למען על ידי זה יכיר עמוק מאוד את יתרונו עליהם, כדי שתתרומם נפשו אל השאיפות הרמות המוסריות, הבאות בטבען בהתרוממות הרוח האנושי, על ידי קדושת המעשים והמדות התרומיות, עד שסוף כל סוף תנצח האמת המוסרית המוחלטת, דעת אלוקים בארץ באמת, עד שלא יהיה עוד צורך לאדם בשום ויתור מוסרי, ויהיה אפשר לעולם לעמוד במידת הדין, כמו שעלה במחשבה להבראות, בראשית ברא אלוקים (בראשית רבה פ"ח ופ"ד, ופרש"י שם).

"תראה איך אתה מתנהג, מה אתה בהמה?" - משפט מוכר! אך מדוע? זאת משום שהאדם מסווג את הבהמה כיצור הנחות ממנו. אכן, ישנו זלזול, אך זלזול זה משרת אינטרס עליון "למען על ידי זה יכיר עמוק מאוד את יתרונו עליהם כדי שתתרומם נפשו אל השאיפות הרמות המוסריות..."

נקודה נוספת אותה מציין הרב (חזון הצמחונות פסקה י"א) כי תקון האדם יבוא רק על ידי התרכזותו בעצמו, ובלשונו:

על כן ראתה ההסכמה האלוקית, שרק היא יכולה לסול מסילות בקרב כליות ולב, לנתק את פתיל החבור בין האדם לבעלי חיים, למען יתרכז מרכז המוסרי האנושי בטובתו המיוחדת...

חששות

ברצוני להביא גם מספר חששות אותם מעלה הרב קוק באם ההיתר לא היה ניתן, שניים מהם כבר ראינו קודם לכן בעקיפין: התגברות הרצון (חזון הצמחונות והשלום, טללי אורות, פסקה ד'):

כשהתאווה הבהמית היתה מתגברת לאכילת בשר, אז אם בשר בעלי החיים היה כולו בכלל האיסור, לא הייתה ההריסה המוסרית, הנכונה תמיד להימצא בעת הכושר, מבחנת כלל בין אדם לבהמה, חיה ועוף וכל רמש הארץ. הסכין, הגרזן, הגיוליטינה או זרם האלקטרון, היה עובר על כולם כאחד, כדי למלאות את הקיבה הזוללה של האנושות המקולטרת.

כך הוא האדם כעת - תאב לבשר, ובאם היה נמנע ממנו הבשר תאוותו הייתה גוברת ומתפרצת ללא גבולות³³.

הימלטות מחשבונות המוסר וההתמכרות להנאות (חזון הצמחונות, פסקה ט'): :

אם הפתגם הקדוש והנעלה, 'אל תהיו כסוס כפרד אין הבין', לא הייתה לו אותה הטבעיות שיש לו עתה, לא נוכל לדעת, מה נביא לנו תמורתו, בתור זיין מוסרי, ללמד לאנוש בינה, להתנשא מדרכי בעלי חיים השקועים רק בחוג הגוף ותביעותיו, לאדם ההמוני, המוותר על כבוד נפשו מפני רצונו הגס, וחפץ יותר להשפל לדרכי הבהמות כדי להפטר מחשבונות רבים מוסריים, למען יוכל להנות הנאות גסות מורגשות לפי שעה, דזילן ליה, שכיון ליה.

האדם מתפתה להשתוות לבהמה כדי להיפטר ממצפונו המעיק עליו ולהנות מההנאות הגסות, החומריות, ולכן נדרשת ההרחקה וההבדל בין שני הדברים. בתחילת פסקה ט', מדבר הרב על ההשפעה השלילית אשר הייתה עלולה לבוא על המון העם כתוצאה מההשוויה אל בעלי החיים :

ההרשמה החוקית של חובת היושר, המוטלת על האדם, נגד בעלי חיים, היתה עושה רושם הפכי מאוד מתכליתו. **סוף פעולתה היתה השפלת האדם אל ערך שפלות בעלי חיים.**

לא נוכל לצייר לנו, איך היה הדבר פועל על שלמי בני אדם המצויינים שבדורות, אחרי שגם מסופק הדבר, אם הרוח האנושי, הנשפל על ידי ההתערבות הבוסרית עם בעלי חיים, היה כלל מוכשר אז להוציא גאוני רוח. אבל כמה היה פועל להשפלת הכלל, ההמון, זה מצוייר יפה, ומובן בשכל שהיה מאוד מוריד את כל הערך המוסרי שלהם.

ההשוואה פוגעת עד מאוד בהמון העם ומשפילה את רמתו המוסרית. ובמילים אלו מסיים הרב בפסקה ט': **"על כן אין לשער, כמה טובה השפיעה הדעה האלוקית, שנתקה את האדם מן הבהמה מכל יחש"**.

33. פסקה הדומה באופיה לפסקה זו מופיעה ב'אורות' (אורות המלחמה, פסקה ה') וגם שם דן הרב בכבישה מוסרית לא הולמת אשר בסופו של דבר רק גורמת לרעות רבות - "הכבישה המוסרית שעל פי התרבות החלונית, ששלטה הרבה על העמים, העיקה על לבם, והרבה מידות רעות, חליים וקצפונות, נצברו במעמקי נשמותיהם. והם יוצאים מחרצבותיהם על ידי המלחמות רבות הדמים וגדולות האכזריות, הנאותה יותר לטבעם הבלתי מזוקק עדיין כעת".

מעניין לראות את ההבדל בהסבר הדברים בהם נוקטים הרמב"ן והרב קוק, כאשר הרמב"ן קובע שני נתונים:

1. מותר להרוג בעלי חיים. 2. ה' מיטיב לכל ברואיו, ואז מסביר איך הם מסתדרים זה עם זה, בעוד הרב קוק מתמודד עם הקושי העולה בעצם נטילת חיי בריה כלשהי אצל בני האדם ומסביר איך זה עדיף לאדם. הבדל נוסף, הרמב"ן, שלא כמו הרב קוק, שם את הדגש על תועלת הבהמה - שהשחיטה היא לטובתה, התעלותה, ואילו הרב קוק מתייחס לתועלת שבאה לאדם.

נקודה נוספת שלעניות דעתי חשוב להבהיר, היא שאין לתפוס מדברי הרב קוק, את הבהמה כיצור סביל אלא להיפך, הרב אומר מפורשות: "כאשר הרבו לעשות כן גם בני אדם בכל מלחמותיהם הצודקות, שהיא נדרשת אל עלייתם הכללית", כלומר כשם שישנו "מס מעבר" אצל האדם, מס - כלומר הרג, וזאת לשם הזדככות - עליית מדרגתם, כך גם בעלי החיים כולם **אינם פטורים** מאותו "מס מעבר", כך שהרב אומר שישנה **דרישה מבעלי החיים** בדומה לדרישה מהאדם וכל זאת על מנת שיעלו מדרגה.

סמלים

הציווים הקשורים לאכילת הבשר, כך אומר הרב קוק (חזון הצמחונות והשלום, פסקה כ"ו), כגון טריפות, כיסוי הדם ואף שעטנו וכו', כולם באים לחנך את האדם, מעין תזכורות יומיומיות.

ביותר מובלטת היא החמלה המשפטית, הראויה לצאת מן הכח אל הפועל, מתוך רגשי לב טהורים, מהאדם אל כל החי, שהוכנה ונגנזה באיסור אכילת נבלה וטריפה.

הטריפה האומללה, יותר היא ראויה לחמלה הרגשית, כמו שיחמול האדם בטבעו ביותר על החולה והמדוכא במכאובים שבבני אדם, יותר מעל הבריא. ומקבלת היא אזהרת איסור טריפה, להוציא במילוי ההערה השכלית של יחש מצות ביקור חולים לבעלי חיים, המביאה להחשת עזרה לאומלליהם, כמו שכיסוי הדם מתייחס להטביע איסור טבעי ברציחתם, להכיר בזה עקבות רצח ודם, וכהשפעת איסור בשר בחלב ושעטנו על ההכרה במשפט קניניהם וגזל רכושם.

הטריפה באה לעורר את החמלה כעל חולה. כסוי הדם מדגיש ומדמה את המעשה לרצח. ואיסור אכילת בשר וחלב ושעטנו - להכיר ברכושם של בעלי חיים שאנו גוזלים מהם.

...ואיך יאכל הטריפה בשדה, שנראה מזה כחולק שלל עמהם ומסכים לנטיותיהם (של הדורסים).

...הנבילה, שמתה מאליה, תכשיר את הלב מדין קל וחומר, להפנות את הרגש, שלא לחפוץ להשתמש באסון בעלי חיים במקרה מיתתם, **לאות על רגש האחוה, שיתוף הצער**, וההכנסה בגבול הרגשות הפנימיות של עולמם.

ובזאת תתאמץ ההערה השכלית בהכרת משפט טבוע, להתרחק מעשות כל עול לחברינו אלה, שמיד יוצר אחד, אדון כל המעשים יצאנו.

וביתר תוקף אומר הרב (חזון הצמחונות, טללי אורות, פסקה ה'): :

כיסוי דם החיה והעוף, שהעול הנעשה עמהם הוא יותר ניכר ובולט וקרוב להתגלות, הם אינם ברובם סמוכים על שולחן האדם, ואינם מטרידים אותו בטיפולם ובשכלולם. 'אשר יצוד ציד חיה ועוף אשר יאכל ושפך את דמו וכסהו'. **הכרת החרפה היא התחלת רפואת המוסר**, 'למען תזכרי ובושת, בכפרי לך'. **כסה הדם, הסתר חרפתך**. הפעולות תעשינה את פריך, בהמשך הזמן תחנכנה הדורות. המחאה האלמת, כשתבוא עתה, תהפך לקול מרעים, ברעש גדול ואדיר, ותצליח את דרכה.

טוען הרב כי הפעולות הבאות לאחר השחיטה יביאו לחינוכו של האדם אט אט עד שבסופו של דבר יעלה האדם ותבוא לידי ביטוי השפעתן.

כבר מהשחיטה עצמה בפועל, אפשר לראות שיש פה ערכת הבנויה על מינימום צער לבהמה :

"צווי הזביחה, במערכה מיוחדת בהקלת הצער, **כבר תופש הוא את הרושם**, שלא עם דבר של הפקר, עם אבטומט שאין בו רוח חיים, הנך עוסק, כי אם עם נפש חיה".

דוגמה נוספת בה מרחיב הרב, היא איסור השעטנו - "גזל המשפט של הרכוש הולך הלוך ומתרשם באיסור שעטנו. לא לך להתאים את חופש השמוש של הצמר הנעשה מהכבשה התמה עם השמוש הרחב של הפשתן, הבא לך בעבודה קולטורית כשרה ונעימה".

לסיכום הדבר, אכן עקב שפלותנו המוסרית הותרה לנו אכילת בעלי חיים אך התורה מציבה לנו כללים המקיפים את כל העיסוק ביחסינו לבעלי החיים, כללים אשר נועדו להטביע בנו, כמו שמנסח הרב, את האיסור הטבעי, לחנך אותנו עד להתעלות הסופית - האידיאל.

ומסיים הרב בסוף הפסקה:

וכשם שכיסוי הדם מקרב את הלא תרצח **עד גבול החי**³⁴, ואיסור בשר בחלב וכלאים, את הלא תגזול ולא תעשוק, כך מקרב הוא איסור הטריפה את חובת הסעד וביקור חולים, **אל גבול החי**. רחם, לפחות, על האומלל, אם ערל לבך מרחם על הבריא והחזק.

סוף דבר

ההבנה הסופית

"תכיר בבא מועד, כי חיי החי לא נוצרו בעבור קיבתך התאונית..."³⁵. "שבבא התור של המצב המוסרי האנושי לשקץ בשר בעלי חיים (כשם שקץ כבר מבשר אדם), מפני הגועל המוסרי שיש בו, הלא אז **לא תאווה נפשך לאכל בשר**, ולא תאכל..."³⁶. "ויכיר אז האדם את יחשו אל **חבריו** ביצירה, בעלי החיים כולם..."³⁷.

ב"שמונה קבצים" (קובץ ח' פסקה נ"ג) מתייחס הרב קוק לנושא, וזו לשונו³⁸:

החטא גרם שבעלי חיים נתקו ממידת הצדק, והותר בשרם כירק עשב. ההתרחקות הזאת שהאחים בבריאה נתרחקו, שמרה על האנושיות בהשתפלה, שלא תצמד לאותו כיעור שיש בהסיג התחתיתי של נפש בעלי חיים הבהמית, אבל לעומת זה איבדה גם כן את הבסיסיות האיתנה של המדות הטובות המוטבעות כל כך עמוק בנפש הבהמה. כשיחזור העולם לאיתנו, יתקרבו הרחוקים, ואריה ונמר וזאב, נחש ודוב וחביריהם, יכנסו במערכת הצדק בתכונתם, ויתקשרו למעלת הצדק בחובת האדם נגדם. הזיקוק העולמי של הנפש הבהמית שתטהר מסיגיה, יהיה הגורם שהאחווה עם היצורים כולם אשר תתגלה, לא תערב שום סיג בנפשות האדם המתחברות חיבור אחותי עם נפש בעלי חיים כולם. **והשפעה הטובה של מיזוג הכוחות, והחסינות המוצקה של הנפש הבהמית בטבעיותה, תשפיע בכוחה האמץ על הנפש האנושית, לתת לה**

34. עד גבול החי - משתמע מדברי הרב, שממש ידמו לך מעשיך לרצח וגזל, וכן בטריפה יורגש הצורך לרחם על החיה האומללה.

35. חזון הצמחונות והשלום, פסקה כ"א.

36. שם, פסקה ד'.

37. שם, פסקה י"ב.

38. ניתן להבחין בהתבטאות השונה מעט מדרך הניסוח שראינו עד עתה במאמרו של הרב.

העז והתם הבריא אשר נעשקו ממנה לרגלי סעיפי החטא אשר נתפשטו בשדרות הדורות. והעולם וכל החיל החי בתוכו ישוב לאיתנו, לכבודו, לשלותו ורוממותו.

אומר הרב, לא פעולה חד צדדית, התעלות מוסרית בלבד מצידנו אלא איחוד כוחות הכולל השפעת כוחות מן הבהמה לאדם, כוחות אשר נעשקו מן האדם אך נשארו בבהמה - "העז והתם הבריא".

מתי הכרה זו תגיע?

"אז בצמאון פנימי יתור לו האדם חלקה לעשות בה צדקה, לשפוך עליה מרוח חסדו המלא, ולא ימצא, בהיות כבר בני אדם כולם מאושרים, חיים חיי עונג נחת והצלחה, חומרית מוסרית ושכלית".

אדם בטבעו רוצה לעשות טוב, ויום יבוא והעולם יגיע לאוטופיה (שלמות) ולכל בני האדם יהיו חיים מאושרים, כפי שהרב קוק מתאר, ואותו אדם הרוצה לעשות טוב יראה שאין לו מה להוסיף לאחיו בני האדם ו - "אז יפנה לו האדם עם אוצר חכמתו, ידיעותיו ונסיונותיו על אחיו הנמוכים, האלמים האומללים, בעלי החיים הללו בכללם, וימצא עצה ותושיה לרוב לשכללם, ללמדם ולהשכילם לפי ערכם, מעלה אחר מעלה. אין ספק בדבר שיגדיל האדם מעשהו בזה, כאשר יבוא המועד הנכון לו לפנות למקצוע זה. ונעלה מכל ספק, שיגדיל האדם ויאדיר את תורת השכלת בעלי החיים והתפתחותם החמרית, וביותר המוסרית והרוחנית, במעלה נשאה כל כך, עד שאי אפשר לנו כלל לצייר אותה במצב ההוה, המלא שפלות ועכירות דעת, עד שיקבלו כולם צורה חדשה ונשאה, עולם חדש. אי בעו צדיקי ברו עלמא"³⁹.

איך תיראה התקופה בה נגשים את האידיאל?

"ובקול דממה דקה אומרת חכמת ישראל, הקבלה, מדרגת החי דלעתיד לבוא תהיה בבחינת המדבר דעכשיו על ידי עליית העולמות"⁴⁰. (בדומה ראינו בסוף הפסקה האחרונה כאשר הרב הזכיר את התפתחות בעלי החיים העתידית)

39. חזון הצמחונות והשלום, פסקה ל"א.

40. בהערה במקום מצוטט מ"שער המצוות" לר' חיים ויטאל (פרשת עקב, ד"ה 'כוונת האכילה'): "וענין קריאת השמות... ודע, שאותן הבהמות שהובררו מששת ימי בראשית היו מעולים יותר ממדרגת האדם של עתה אחר שחטא".

וממשיך הרב, "וזהו הוד התמונה אשר ציירו לנו הנביאים במצב התרבותי של בעלי החיים הדורסים. 'פרה ודוב תרעינה, יחדו ירבצו ילדיהן ואריה כבקר יאכל תבן, ושעשע יונק על חור פתן, ועל מאורת צפעוני גמול ידו הדח. לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים'⁴¹.

מה הנפקא מינה לגבינו?

להפנים את הדברים, כמובן, ולזכור מעתה כל אימת שנאכל בשר שאין לראות במצב הקיים דבר מובן מאליו אלא כפי שראינו מצב זמני, חלק מתהליך ארוך טווח של פיתוח המוסר וכך בעזרת הבנה זו, בעז"ה, נעלה אנו בחזרה עד למדרגת האדם הראשון ובכך נזכה לשוב ולהגשים את האידיאל. מלבד באכילה, אל לנו לשכוח שצער בעלי חיים מדאורייתא⁴².

41. חזון הצמחונות והשלום, פסקה ל"ב.

42. שבת קכ"ח ע"ב ועוד.